УДК 811.161.2’276.6/374:656.61

Корнодудова Наталія Миколаївна
Національний університет «Одеська морська академія»

ВІДБИТОК УКРАЇНСЬКОЇ МОРСЬКОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ У СЛОВНИКАХ 1873 – 1930 РОКІВ

Статтю присвячено дослідженню української морської термінології. В роботі подано відомості про основні джерела виникнення й поповнення української морської термінології, дібрано морські терміни зі словників 1873-1930 років, продемонстровано форми фіксування української морської термінології в розглянутих словниках.

Ключові слова: українська морська термінологія, специфіка, форма подання, словники.

Розвиток термінології будь-якої галузі науки і техніки завжди залежить від суспільно-політичного життя країни, її історії. І.Огієнко зауважував, що «термінологія не постає відразу, а зазвичай відтворюється самим життям упродовж віків духовного та суспільного життя народу, потребує традицій для свого усталення» [12, 495].

Визначними працями, що досліджують українську морську термінологію, є роботи Б. Юрківського [20], О.Горбача [19], Б.Л. Богородського [4].

Питання походження, складу, періодів становлення української морської термінології, опису у її словниках мали розгляд у дисертаційних дослідженнях, підручниках, статтях [2; 13; 10; 11; 16].

Мета пропонованої розвідки – з’ясувати появу українських морських термінів у словниках, надрукованих протягом 1873-1930 років. Досягнення цієї мети передбачає виконання завдань, серед яких:

– схарактеризувати основні джерела виникнення й поповнення української морської термінології;

– дібрати українські морські терміни зі словників, виданих у 1873-1930 роках;

– продемонструвати специфічну форму подання української морської термінології на сторінках розглянутих словників.

Подана стаття є актуальною, бо немає системного дослідження української морської термінології [13, с. 74].

Предметом дослідження є українська морська термінологія, дібрана зі словників 1873-1930 років, а також дані наукових джерел істориків і мовознавців, які ретельно вивчали виникнення та характерні особливості української морської термінології на різних історичних етапах розвитку суспільства.

Зародки морської термінології формувалися з прадавніх часів [6, с. 80].

Мовознавці припускають, що «споконвічну лексику української мови становлять слова, що побутували за східнослов’янської доби до часів Київської Русі (V-VI століття нашої ери)» [5, с.142].

У лексичному складі української мови певне місце посідають також запозичення, «які з’явилися внаслідок безпосередніх контактів між народами – носіями різних мов чи опосередковано через інші мови» [3. с.105].

На території Київської Русі, де, за історичними відомостями, поширювалося суднобудування, «функціонували в той час такі терміни, як *корма, човен, невід, острів, весло*» [18, с.107], а також «*набій, ніс, керма (корма), кермило, упруг, ключ (позаду прикріплена керма)*, *пря* (*або парус*)» [7, с. 83].

Судна Київської Русі мали переважно слов’янські назви. У письмових джерелах зустрічаються терміни «*корабель*» і «*ладдя*». Деякі дослідники аргументують східнослов’янське походження грецького «Κάραβος»: «Слово «*корабель*» прийшло в грецьку мову в архаїчному, первісному його значенні зі слов’янських мов. Антична Греція не знала слова «Κάραβος», що

позначало *судно*. В мові давньої Еллади трапляється слово «Κάραβοζ» у значенні древісного жука або певного виду морського краба. І тільки у творі Гезихія, що відноситься до VI чи початку VII ст. н.е., воно з'явилося, тобто коли вже існувало у слов'ян» [8, с.131], а «візантійський імператор Костянтин Багрянородний застосовував слово «*корабель*» лише до суден русів, що були у візантійському флоті» [17, с. 21].

Мовознавець Б. Л. Богородський зауважує, що «в XII-XIII століттях існували не окремі поодинокі морські терміни, а була цілісна, багата і своєрідна термінологічна система, що панувала на Чорному морі. Її перенесли сюди венеціанці й генуезці з суден Середземномор'я» [4, с. 207].

На середину XII століття «в літописах з'явилася назва – *палубна лодія*, що належала князеві Ізяславу. Аж до XV століття судна типу ізяславового звались *насадами* чи просто *великими морськими*, або *палубними човнами*» [1, с. 28].

У XIII столітті татаро-монгольське нашестя позбавило Київську Русь виходів до південних морів, надовго порушило мореплавство на Чорному морі . За даними дослідників «судноплавні терміни німецько-польського походження почали з'являтися в Україні тільки з XIV століття – з розвитком річкової торгівлі, але впливу на морську термінологію вони набули аж у XVI-XVII століттях» [2, с.60].

У другій половині XIX століття почали з'являтись друковані словники, серед яких чільне місце посідають українсько-російські, де зустрічаються і морські терміни. У словниках зібрано багато цінного матеріалу, але користуватися цими словниками слід з огляду на фактор історичного розвитку суспільства.

Зокрема, заслуговує на увагу «Словниця украінськоі (або Югової – Руськоі) мови» В.М. Піскунова (1873 р.), де автор у передмові пише, що мешканці півдня мали як народну, так і книжну мову і саме «… областное употребленіе слова, его древняя буква не рѣдко служитъ къ объясненію исторіи языка» [30 с.7]. Наведемо приклади: *демена, деменъ* – запорожская большая морская лодка; *човен* – челнъ*; чайма* – мачта съ парусомѣ; *чайка* – козацькій челнъ*; гирло* – устье *; хвиля* – волна; иначе по-Украински – филя, бурунъ*; бурунъ* – вал, волна; *хвиль* – волненіе; *борва* – сѣверный, холодный вѣтеръ, Борей; *борвій* – ураганъ; иначе по-Украински – хурія; *глинище* – мѣсто въ рѣкѣ откуда беруть рыбу; *хурія* – 1, ураганъ. 2, Вихрь; *глибиня* – глубина [21].

Лексикограф М. Левченко у словнику «Опытъ русско-украинскаго словаря» (1874 р.) подає морську термінологію: бездна – *безóдня*; лодка – *чóвен;* (-парусная, въ Херсонѣ) – *шалáнда*; (-большая длинная) – *дуб*; (выдолбленная изъ цѣльнаго дерева) – *душогýбка*; (-весельная большая для прибрежнаго плаванія вѣ морѣ) – *карбáс*; материкъ –*суходíл*; мачта – *щóгла*; паром – *порóн* тощо [21].

1897 р. побачив світ «Русско-Малороссійскій словар» Є. Тимченка. У передмові до нього вчений пояснює: «при научныхъ терминахъ и словахъ техническихъ, во избѣжаніе недоразумѣній, поставленъ латинскій терминъ» [25, с.1]. Серед термінів різних наук подано й морські (Бортъ, m, *бортъ*, *колóда*; Судостроеніе, n, *кораблебудóва*; Весло, n, *весло*, *гребло́*; Волна, f, *хви́ля*; (велика) *буру́нъ*; Палуба, f, *чардáкъ*, *пóкладь*; Пароходный, adj, *парохíдний*; Судоходний, adj, *сплавни́й*) [25] тощо.

Мовознавець М.С. Зарицький звертає увагу, що «після повалення царату стався рішучий поштовх у бік розвитку української термінології» [6, с.89].

Період 1918-1920 рр. характеризується стихійним виданням словників, що мали пуристичний характер. Їхня мета – наближення наукової мови до живої української. Зокрема, «словник Дубняка дає такі відповідники: меридіан – *південник*; материк – *суходіл»* [6, с.89].

У Словнику Б. Степаненка [26] знаходимо: водолазъ – *лази́вода*; русло – *кори́то*, *річи́ще*, *водото́ка*; екватор – *рівни́к, рівноде́нник*; лодка – *чóвен*; залив – *зато́ка, са́га*; кораблестроительній заводъ – *корабля́рня*; судоходній – *сплавни́й*; судоходство – *сплавни́цтво* тощо.

У «Словнику російсько-українському» (П. і П. Терпило) подано: барка – *берлина*; баркас – *шаланда*; валъ – *бурун*; водолазъ – *норець*; кораблекрушеніе – *розбиття корабля*; кормило –

стерно; навигация – *навиґація*; лодка – *човен*; мачта – *щогла*; палуба – *чардак*; парусный – *вітрильний, парусний* тощо [29].

Чималий внесок у словникарство, пов'язане з морською термінологією, зробили М. Уманець і А. Спілка. У їхньому «Словарі російсько-українському» [27] читаємо: ба́рка = *ба́рка, байда́к*; баркáсъ = *баркáс, дуб, шала́нда*; боре́й = *бо́ра, бо́рва, бо́рвій*; бухта = *зато́ка, бу́хта*; водолазъ = 1. *водола́з*, 2. пт. *норе́ць*; весло́, мн. весла = *весло́*, мн. *ве́сла*; велике = *опачи́на*, на кормі = *стерно́, де́мено, прави́ло*, на плоту або барці = *трепло́*; водорЪзъ= *водоріз* (у кораблі); волна = *хви́ля*, (невелика) = *бору́н*; ло́дочникъ = *перевізник*; ло́дочный = *човно́вий, човéнний, каюко́вий, баркáсовий, байдако́вий, ча́йковий*; ло́дка, ло́дочка = *чóвен*; невеличкий, видовбаний з деревини і сяк так обшитий дошками = *каю́к, каючóк*; видовбаний, без обшивки, хибкий = *душогу́бка*; зроблений з дощок = *баркáс, баркáсик*; більший на Дніпрі і в Херсонщині = *шала́нда*; довгий, що на дніпрових перевозах = *дуб, дубо́к*; великий з щоглою = *байда́к, байдачóк*; у запорожців річковий або морський човен = *ча́йка*.

У «Російсько-українському технічному словнику» В. Дубровського [24] зібрано морські терміни «Суднобудування», але не всі з них мають позначки, наприклад, «морск.». Серед них привертають увагу назви, утворені на ґрунті запозичених слів шляхом дослівного перекладу, наприклад: анкер – *я́кір* (*я́коря*); бакен, морск. – *світич* (-ча); балансир – *рівнова́жник*; ахтерштевень, морск. – *ба́бка*; бар, водн. – *бурна́к* (-ка); берег – *бе́рег*; – горный – *б. гірськи́й*; обрывистый – *кру́ча*; – отлогий – *б. накладни́й*; – поемный – *запла́ва*; бимс– *биндю́г* (-га); борт – *о́блавок* (-вка); буксир (канат) – *тягло́*; (пароход) – *тяглопла́в*; клотик, морск. – *гру́шка*; кок, морск. – *ку́хар* (-ря); комингс, морск. – *ґасóля*; морск. – *корма́*; лаг, морск. – *ло́га*; лебедка – *катери́нка*; – л.паровая – *к. парова́*; лодочник (майстер) – *човника́р* (-ря); (гребец) – *весля́р* (-ря) та ін.

У Віснику Інституту української наукової мови (1928 р.) Б. Юрківський подає «низку рибальських термінів що-до назов рибальського знаряддя, що-до назов будови морського дна, а також низку термінів що-до певного процесу рибальської праці, стану моря, рибальської команди і, нарешті, назви вітрів та інші терміни» [20, с.80]. Серед них: *аламан* – снасть, якою обкидають табун скумбрії, а тоді мотузкою та кільцями піднімають її зі споду; *глибова (течія)* – під сильний північний вітер (горішній) вода мчить углиб моря, а тоді знову повертається до берега, де стає низовою; *горішній* – північний вітер; *горішня* – течія води з Дніпра; *гостро - низовий* – південно - західний вітер; *грего* – північно - східний вітер; *кодола* – товстий канат. Усе, що тонше за 1 цалю, називають канатом або *лігатурою*. Узагалі слово «*кодола*» вживають здебільшого на воді (море, річка); *маїстра* – північно - західний вітер; *"Махова сажінь"* – рибальська назва довжини; *наборка* – це процес складання невода в самій шаланді, або в баркасі. Є маленькі неводи, тоді вони неводом не називаються, а волокушею; *накат* – мертвий зиб на морі, що не має гребнів, без шуму; *низовий* – південний вітер, також низовка; *одхват* – різка змінна вітру на морі; *зеленчук* – вода з нижніх шарів. Коло берега буває тільки під сильний вітер; *фут* – вихор на морі; *широкий* – південно-східний вітер [20].

У «Російсько-українському словнику військової термінології» (С. і О. Якубські) знаходимо: берег – *бе́ріг*, -рега; б. обрывистый – *бе́ріг урви́стий, крутобере́жжя*; б. отвесный – *стрімки́й бе́ріг* , *стінува́тий бе́ріг* ; водоворот – *вир*, -ру; водолаз – *норе́ць*, -рця; кошка – *кітви́ця*, -ці, *кішка*, -ки; лебедка – *катери́нка*, -ки [23].

«Словарь української мови», підготовлений і виданий Б. Грінченком у 1907 – 1909 рр., містить близько 68000 українських слів [28, с.263]. В ньому також подано українську морську термінологію: *карбас, керма, керманич, лоцман, кренометр, байдара, бурун, місток, корба, стерно, правило, чата, переміль, човен, кранець, крейсер, шполик, ревун, кітва* тощо [28].

У «Російсько-українському словнику» О. Ізюмова [22] знаходимо також морську термінологію: аванпост – *аванпóст*, -ту; бак – *бак*, -а; барка – *ба́рка*, -ки ; баркас – *баркáс*, -су; борт – (судна) *бóрт*, -а, *облáвок*, -вка; верша (для ловли рыбы) – *ве́рша*, -ий ; винт – *гви́нт*, -та; навигация – *навіґа́ція*, -ції; лоцман – *ло́ц*ман, -на; мель – *мілина́, мілкови́на*, -ни тощо.

У Віснику Інституту Української Наукової Мови (1930 р.) Я. Миколаєнко пише, що «Завдання «Вісника» – всебічно сприяти розвиткові наукової та взагалі культурної української

мови [9, с.73]. «Програма «Вісника» – Статті на лінґвістичні теми з царини фонетики, орфографії, словотворення, морфології, синтаксису, стилістики, семасіології, лексикології та фразеології, переважно з погляду унормування наукової мови, термінології та практичних потреб українізації й мовного поступу взагалі» [9, с.73]. Автор подає такі приклади: *баба́йка* – весло, щоб справляти належне пліт; завдовжки воно має 7 – 9 аршин; *берли́на* – закрите вантажне судно на Дніпрі (рос. – баржа); *бістра́* – течія; *бо́тя* – ребро в снасті «*дуба*» або «*лайби*» з викривленого відрізка дерева; *вісло́* – стернове весло; *гончáк* – відкрите вантажне судно, берлина без помосту; *гузá* – задня частина судна; рос. – корма; *ключувáти* – закріпляти снасть; коса – *мілинá*, що вузьким кінцем вганяється в воду; *ко́чот* – підставка для «опачини»; рос. – уключина; *лáйба* – невелика берлина перевозити вантаж, худобу і вози з вантажем з одного берега на другий; *лáпа* – гак у кітві; *ми́лиця* – держак весла; *набирáти снáсть* – підіймати якоря, рушити з якоря; *опачи́на* – гребне весло.

1933 року радянська влада поклала край термінотворенню і, зокрема, пуризму, «термінологічне спотворення на українському мовному ґрунті розглядалось як мовне шкідництво, ... вилучаються штучно створені слова, вузькодіалектні та архаїчні» [6, с.94], але « в українському науковому лексиконі закріпилася низка самобутніх назв, що постали на основі власних словотворчих засобів. З морської терміносистеми: *вітрило*, *корабельня*, *пароплав*, *хитавиця*» [15].

Пояснення українських морських термінів у період 30-х років знаходимо також на сторінках журналів, серед яких «Табор» і «Літопис Червоної Калини» [16, с.72-73]. У статті В.О. Савченка-Більського «Короткий історичний нарис розвитку фльоти» (1932 р.) порушено питання військово-морської історії , а саме – етапів розвитку українського флоту. Автор ґрунтовно подає визначення багатьом морським термінам, серед яких: *водозміщення*, *рея*, *ґалєра*, *форштевень*, *шкот*, *рангоут*, *такелаж*, *рея*, *трос*, *палуба*, *бізань-щогла*, *кабельтов*, *салінги, шхуна*, *баркас* тощо. Наприклад, «Водозміщення, себ-то вага корабля, яка рівняється вазі витиснутої ним води й міряється тонами. Англійська тона 36,7 куб. фут = 62,5 пудів; французька – 1 куб. метр (1000 кільоґрам.) = 61 пуду» [14 , с. 13].

Отже, у словниках розкрито історію розвитку країни, її традиції і культуру, відтворено зміни, які формують і зміцнюють національну свідомість українців. Ґрунтовні ж розвідки з питань відбитку української морської термінології цього періоду на сторінках журналів є перспективними, оскільки дослідження у цьому напрямку сприятимуть поглибленому вивченню української морської термінології.

Література:

1. Актуальні проблеми термінології і термінографії: матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. [«Морська та суміжні галузі»], (Одеса, 27 жовтня 2006 р.). – Одеса: ОНМУ, 2006. – 144 с.
2. Андріянова О. Джерела формування української військово-морської термінології у Козацьку добу / О. Андріянова // Морська держава. – 2004. – № 2. – С. 58-60
3. Бевзенко С. П. Вступ до мовознавства: навч. посібн. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. П. Бевзенко. – К.: Вища школа, 2006. – 143 с.
4. Богородский Б. Л. Термин мачта и его синонимы / Б. Л. Богородский // Ученые записки. – 1958. – Т.144. – С. 191– 221.
5. Дорошенко С. І. Загальне мовознавство: навч. посібн. [для студ. вищ. навч. закл.] / С. І. Дорошенко. – К.: Центр навчальної літеретури, 2006. – 288 с.
6. Зарицький М. С. Актуальні проблеми українського термінознавства: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / М. С. Зарицький. – К.: ІВЦ "Видавництво «Політехніка»"; ТОВ "Фірма «Періодика»", 2004. – 128 с.
7. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років XX ст.) / [упорядк. Б. З. Якимович]. – Львів: Світ, 1992. – 702 с.
8. Мавродин В. В. Начало мореходства на Руси / В. В. Мавродин. – Ленинград: Ленингр. гос. ун-т им. А. А. Жданова, 1949. – 148 с.
9. Миколаєнко Я. Плитницька термінологія с. Сваром'я на Київському поліссі / Я. Миколаєнко // Вісник Інституту УНМ. – 1930. – С. 75.
10. Мовознавчий вісник: зб. наук. праць / відп. ред. Г.І. Мартинова. – Черкаси: Видавець Чабаненко Ю. – 2010. – Вип. 10. – 334 с.
11. Мотузенко Е. М. Морская рыболовецкая термінология северо-западного Причерноморья: дис. … канд. филол. наук: 10. 02. 01 / Мотузенко Евгений Михайлович. – Одесса, 1987. – 223 с.
12. Огієнко І. Для одного народу одна термінологія / І. Огієнко // Рідна мова. – 1935. – Ч.2. – С. 495– 496.
13. Панько Т.І. Українське термінознавство: підручн. [для студ. вищ. навч. закл.] / Панько Т. І., Кочан І. М., Мацюк Г. П. – Львів: Світ, 1994. – 216 с.
14. Савченко-Більський В.О. Короткий історичний нарис розвитку фльоти / В.О. Савченко-Більський // Літопис Червоної Калини. – 1932. – № 4. – С.11-15.
15. Селігей П.О. Пуризм в термінології: український досвід на європейському тлі / П. О. Селігей // Мовознавство. – 2008. – № 1. – С. 46 – 66.

16. Семантика мови і світу: матеріали X1 Міжнародної наукової конференції (Івано-Франківськ, 26-28 вересня 2012 р.)./М-во освіти і науки, молоді та спорту, Прикарп. нац. ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ: Прикарп. нац. ун-т ім. В.Стефаника, 2012. – 716 с.
17. Сторінки історії флоту України / [авт. тексту В. М. Чайка]. – Севастополь: Рівненська друкарня, 1996. – 155 с.
18. Сучасна українська літературна мова: Лексика і фразеологія / [відп. ред. М. А. Жовтобрюх]. – К.: Наукова думка, 1973. – 440 с.
19. Термінологія в працях Олекси Горбача / Р. Микульчик // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2003. – № 490. – С. 52-57.
20. Юрківський Б. З рибальської термінології с. Дуфінки на Одещині / Б. Юрківський // Вісник Інституту Української Наукової Мови. – 1928. – С. 80 – 83.
21. Опытъ русско-украинскаго словаря / [авт.-уклад. М. Левченко.]. – К. : Типографія Губернскаго Управленія, 1874. – 188 с.
22. Російсько-український словник / [авт.-уклад. О. Ізюмов.] – Х.: ДВУ, 1930. – 901 с.
23. Російсько-український словник військової термінології / [упоряд. С. і О. Якубські.]– Х.: ДВУ, 1928. – 216 с.
24. Російсько-український технічний словник / [уклад. В. Дубровський.]. – К.: Друк, 1926. – 102 с.
25. Русско–Малороссійскій словар / [уклад. Є. Тимченко.]. – К.: Типографія Императорскаго Университета Св. Владиміра Н.Т. Корчакъ-Новицкаго, 1897. – 267 с.
26. Русско–украинскій словар / [авт.-уклад. Б. Степаненко.]. – К.: Жизнь, 1918. – 222 с.
27. Словарь росiйсько-український / [упоряд. М. Уманець, А. Спілка.]. – К.: ДВУ, 1925. –1149 с.
28. Словарь української мови: в 4-х т. / [упоряд. Б. Грінченко]. – К.: 1907–1909. – Репр. вид. НАН України Інститут української мови. – К.: Лексикон, 1996.
29. Словник російсько-український / [упоряд. П. і П. Терпило.].– К.: Друкарня Ів. Васильченко, 1918. – 249 с.
30. Словниця української (або Югової-Руської) мови: / [уклад. Ф.М. Піскунов]. – Одеса: Вид. книгопрод. Е.П. Распопова, 1873. – 168 с.

УДК 37. 016: 73/76

Агєєнко Тетяна Анатоліївна
Комунальний заклад «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»

ОСНОВИ КОЛЬОРОЗНАВСТВА НА УРОКАХ ОБРАЗОТВОРЧОГО МИСТЕЦТВА В НОВІЙ УКРАЇНСЬКІЙ ШКОЛІ

У статті досліджено актуальні проблеми естетичного виховання учнів початкових класів у Новій українській школі. Проаналізовано процес опанування молодшими школярами основ кольорознавства як одне з провідних завдань уроків образотворчого мистецтва. Обґрунтувано доцільність організації уроків образотворчого мистецтва у формі «казкових мандрівок» на формування духовної культури, активізацію навчально-творчої діяльності молодших школярів.

Ключові слова: естетичне виховання, Нова українська школа, образотворче мистецтво, основи кольорознавства, художньо-творчий розвиток, навчально-творча діяльність.

Цього навчального року сто шкіл у різних регіонах України в рамках експерименту МОН перейшли на новий Державний стандарт початкової освіти: «Нова українська школа».

Головна мета реформи Міністерства освіти і науки – створити школу, у якій буде приємно навчатись і яка даватиме учням не тільки знання, як це відбувається зараз, а й вміння застосовувати їх у житті [7]. Новий підхід до навчання дітей у молодших класах робить акцент на вміннях, а не знаннях. Дітей навчатимуть працювати в колективі й розуміти інших. Освіта буде спрямована на розвиток компетенцій. Діти вчитимуться шукати інформацію, вирішувати проблеми й ефективно комунікувати одне з одним. Основні засади реформи шкільної освіти викладено в Концепції Нової української школи. Ключовимиі позиціями Концепції є орієнтація на учня, педагогіка партнерства тощо [7].

На етапі реформування національної системи освіти особливого соціокультурного значення набуває проблема естетичного виховання. На уроках образотворчого мистецтва в початковій школі мають вирішуватися важливі завдання формування образотворчих знань, умінь і навичок, естетичного виховання та розвитку пізнавальної активності, спостережливості, уваги, образної пам'яті, нестандартного мислення, зв'язного мовлення та творчої уяви учнів [8]. Проблема формування в учнів знань з основ кольорознавства в цьому аспекті займає досить вагоме місце .